

Ірина Олександрівна Якімова,
науковий співробітник
відділу проектування розвитку обдарованості
Інституту обдарованої дитини
НАПН України
м. Київ, Україна

УДК 37.015.3

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕФЛЕКСИВНОГО КОМПОНЕНТУ ОСОБИСТОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

В статтє рассматривается понятие рефлексии рефлексивности, как характеристики личности интеллектуально одарённых старшеклассников. Представлены также основные характеристики рефлексивного компонента личности. Предлагаются пути влияния на развитие рефлексивности, разработанные нами в специальной программе. Приведены результаты экспериментального исследования рефлексивности одарённых подростков.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, самопознание, рефлексивные умения, развитие рефлексивности интеллектуально одарённых старшеклассников.

The concept of reflection and reflexivity as a personality characteristic of intellectually gifted high school students is discussed in this article. The main characteristics of personality reflexive component are also presented. The ways of influence the reflexivity development are highlighted in our special program. The results of gifted adolescents' reflexivity experimental study are also proposed.

Keywords: reflection, reflexivity, self-knowledge, reflexive skills, intellectually gifted high school students' reflexivity development.

Особливості інтелектуально обдарованих старшокласників викликають сьогодні значний інтерес серед науковців, психологів та педагогів. Не менш актуальним є питання реформування освіти, що переважно стосується реорганізації вимог, що висувуються до фахівця. Таким чином, педагог або психолог повинен сприяти навчанню обдарованого учня у напрямку ефективного оперування інформацією, здійснення рефлексивних дій щодо власної поведінки та діяльності.

Як відомо, існує припущення, що розвиток рефлексивного компонента особистості обдарованих учнів у старшому підлітковому віці сприяє розвитку самопізнання, а отже, розвитку їх здібностей (обдарованості). Завдяки розвитку рефлексивних умінь відбувається пізнання себе та своєї діяльності, що сприяє інтелектуальному й особистісному розвитку обдарованих підлітків.

Метою статті є висвітлення поняття рефлексивності, визначення основних характеристик рефлексивного компонента особистості інтелектуально обдарованих старшокласників, способів впливу на розвиток рефлексивності та результати експериментального дослідження такого впливу.

Для кращого розуміння того, що таке рефлексивний компонент особистості, ми вважаємо за необхідне, розкрити сутність поняття рефлексії.

Дослідженням проблеми рефлексії займалися такі видатні психологи, як: Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, С. Л. Рубінштейн та ін. Був створений новий напрямок психологічної науки – рефлексивна психологія (Н. І. Гуткіна, А. З. Зак, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, Г. П. Щедровицький). Українська психологічна наука має суттєві напрацювання у цьому напрямку, що подано у працях: М. Й. Боришевського, С. В. Васьківської, А. П. Коняєвої, С. Д. Максименка, І. П. Манохи, Ю. І. Машбиця, М. В. Савчина, Н. А. Тертичної, Т. Д. Щербан, В. І. Юрченко, Т. С. Яценко та ін.

Останнім часом з'являються нові дослідження, присвячені проблемі рефлексії у процесі професійного самовизначення особистості та її розвитку на різних вікових етапах (М. Ю. Варбан, О. В. Вітковська, О. М. Ігнатювич, Н. І. Пов'якель, М. І. Найдюнов, Л. А. Найдюнова, В. А. Семиченко, О. Б. Старовойтенко, Т. М. Яблонська та ін.). Проте, особливості рефлексивного компонента особистості інтелектуально

обдарованих старшокласників залишаються ще недостатньо вивченими.

Розглянемо поняття «рефлексія» з точки зору філософії. Платон вважав, що рефлексія є поверненням суб'єкта до себе після виходу із себе – у свою протилежність. Рефлексія, на думку Дж. Локка, є спостереженням (внутрішнім досвідом), якому розум піддає свою діяльність та спосіб її вияву, внаслідок чого у розумі виникають ідеї цієї діяльності.

За Г. Лейбніцем, рефлексія – це діяльність, здатність до аперцепції, усвідомлення, уявлення його власного змісту. І. Кант, у свою чергу, вважає, що рефлексія містить основу можливості об'єктивного порівняння уявлень одного з одним. Г. Гегель підкреслює, вона постає формою саморозгортання духу [7].

Отже, з точки зору історії філософії, рефлексія спрямована на усвідомлення людиною власних дій і вчинків, розкриття законів, що постають в об'єктивній дійсності.

Наукова література свідчить, що рефлексія є методологічною категорією, якій властива певна інваріативність в її семантичному визначенні, а саме: 1) осмислення мислення; 2) аналіз знання для одержання нового знання або перетворення неявного знання на явне; 3) самоспостереження за станом розуму або душі; 4) дослідницький акт, спрямований людиною на себе [9]; 5) відображення людиною внутрішньої психічної діяльності, психічних якостей і станів; 6) усвідомлення людиною того, як вона сприймається іншими людьми; 7) здатність утримувати у свідомості вихідну ситуацію, позицію і перебувати у рефлексивній позиції, тобто, ставити собі питання, аналізувати матеріал вихідної позиції [6]; 8) унікальна властивість, притаманна лише людині, стан усвідомлення будь-чого, процес репрезентації психіці власного змісту [3].

У психології рефлексія досліджується у межах чотирьох аспектів: 1) кооперативного; 2) комунікативного; 3) інтелектуального; 4) особистісного. Відповідно до цього визначені її типи. Так, психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують проектування спільної діяльності індивідів, з урахуванням координації їх професійних позицій і групових ролей (Н. Г. Алексєєв, А. Т. Тюков, Г. П. Щедровицький). Соціально-психологічні дослідження специфіки комунікативного аспекту рефлексії визначають, як складову розвинутого спілкування та міжособистісного сприймання (Г. М. Андрєєва, Я. Л. Коломінський, Л. А. Петровська, В. А. Петровський).

У контексті вивчення когнітивних процесів ведуться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії, як вміння виділяти, аналізувати, співвідносити з предметною діяльністю власні дії (Є. В. Бодрова, В. В. Давидов, О. З. Зак, В. Е. Мільман, В. Г. Романко, Н. І. Поливанова,). У дослідженнях, спрямованих на визначення особистісного аспекту рефлексії, ставиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості.

Поняття «особистісна рефлексія» у цих дослідженнях розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям «саморефлексія» (Н. І. Гуткіна, І. Д. Бех, В. К. Зарецький та ін.) [8]. Цей аспект являє для нас науковий інтерес.

Як зазначає О. А. Халабузар, саморефлексія може мати такі форми: розуміння мотивів, цілей, установок; прийняття цих цілей, мотивів, установок. Під час рефлексивного процесу відбувається кілька процесів: емоційна оцінка, намагання зрозуміти власні мотиви вчинків, розробка стратегії власної поведінки (базується на мотивах учня) [10].

Нам імпонує думка автора про те, що стійка рефлексивна позиція розвиває, вдосконалює діяльність самопізнання. Рефлексія є не лише засобом самоаналізу, а й самозвільнення: «суб'єкт усвідомлено здійснює акти самопізнання, моральної дії, оцінювання. Одночасно рефлексія є глибинним самопізнанням, виявленням власних психічних можливостей, це мислення у мисленні, завдяки якому, особистість зростає, отримує необхідний природний зв'язок зі соціумом, життям» [там само].

Ми, у свою чергу, під рефлексією розуміємо специфічну форму діяльності, спрямовану на розуміння та аналіз своїх думок, почуттів, мотивів, що містять саморефлексію, спрямовану на осмислення особистістю власних дій та вчинків.

Основними складовими рефлексії є змістовий компонент, що характеризує предметний аспект рефлексії, і динамічний, – пов'язаний зі способом її виникнення. Змістову сторону рефлексії обумовлює її предмет, залежно від якого розрізняють два її основні типи: внутрішній (інтрапсихічний, ауторефлексію) та зовнішній (інтерпсихічний). Перша співвідноситься з рефлексивністю, як здатністю до самосприйняття змісту власної психіки та його аналізу, друга – зі здатністю побудови і відтворення у своїй свідомості напрямку думок, почуттів суб'єкта комунікації, що передбачає, поряд з рефлексивністю, як здатністю, «стати на місце іншого» і механізми проєкції, ідентифікації, емпатії [6].

Повертаючись до структурної організації рефлексії, як психологічного феномена, необхідно зазначити, що існують й інші її модельні описи та компонентна організація. Так, Л. Пилипенко [5], вивчаючи соціальну рефлексію, виокремлює в її структурі інтелектуальний (певний рівень інтелектуального розвитку особистості); екзистенційно-практичний (наявність у досвіді індивіда рефлексивних знань та вмінь) і мотиваційний (мотивація самопізнання, самовизначення, самореалізації) компоненти.

Як ми зазначали, значне місце рефлексія займає у процесах самопізнання, самооцінювання, самоосмислення, самоаналізу, зумовлюючи появу нових якісних знань про себе, як суб'єкта. На думку Т. В. Разіної, будучи одним з основних механізмів суб'єктного розвитку людини, рефлексія забезпечує: 1) здатність суб'єкта реконструювати й аналізувати побудову власної думки, визначати її склад і структуру, об'єктивувачи їх, перетворювати для

адекватного досягнення цілей; 2) можливість порівняння нинішньої розумової стратегії розв'язання ситуації з обраною раніше, як оптимальною, стосовно певного випадку; 3) пошук нового знання всередині себе, завдяки чому забезпечується процес самопізнання; 4) аналіз процесу мислення та контроль за розумовими стратегіями; 5) розмежування і диференціацію явищ, причини яких лежать всередині і поза суб'єктом [6].

Рефлексивність, як психічна властивість, є однією з основних граней тієї інтегративної психічної реальності, що співвідноситься з рефлексією в цілому. Двома іншими її модусами є рефлексія в її процесуальному статусі і рефлектування, як особливий психічний стан. Ці три модуси тісно взаємопов'язані і взаємодетермінують один з одним, утворюючи, на рівні їх синтезу, якісну своєрідність, що позначається поняттям «рефлексія» [3].

На нашу думку, базові характеристики рефлексивного компонента особистості прослідковуються в особливостях рефлексивних умінь. Так, О. І. Герасимова виділяє наступні особливості рефлексивних умінь:

- рефлексивні вміння, як здатність людини до аналізу, осмислення та переосмислення власних відносин з навколишнім світом, є необхідною складовою частиною особистісного розвитку;

- рефлексивні вміння дають змогу людині свідомо регулювати, контролювати власну поведінку та усвідомлювати її значущість для інших людей;

- рефлексивні вміння сприяють цілісності та динамізму внутрішнього життя людини, а також справляють позитивний вплив на сферу міжособистісних взаємин [1].

Рефлексивність можна досліджувати та впливати на її розвиток: 1) через створення спеціальної методики, більш адекватної задекларованому завданню; 2) шляхом звернення до культурно-історичних аналогів (загальновідомих історичних і вигаданих сюжетів, героїв та інших образів); 3) за допомогою створення елементів «іншого світу» (загадок, ігрових ситуацій, вправ); 4) за допомогою інверсій, що дозволяють створювати соціально-психологічні простори, максимально відкриті для вільної самопроекції учасників дослідження; 5) концептуальна діагностика – моделювання ситуації, що піддається діагностичному аналізу з використанням графічних символів [4].

Ми у своєму дослідженні, розробили програму «Розвиток самопізнання обдарованих підлітків»,

де використали окремі ігри та вправи для впливу на рефлексивний компонент особистості обдарованих підлітків. Ми також проводили обговорення результатів попереднього дослідження, а саме: самоопис (учням пропонувалося пригадати: «Що для них означає: пізнати себе?»), результати виконаних тестів комп'ютерної системи тестування для оцінювання придатності дітей до окремих видів інтелектуальної діяльності та методики визначення загальних творчих здібностей людини (модернізованої кандидатом психологічних наук, професором М. С. Янцуром).

Позитивний вплив на розвиток рефлексивного компонента особистості обдарованих підлітків мало також домашнє завдання, що отримали респонденти перед першою зустріччю на розвивальних заняттях. Суть завдання полягала в тому, щоб підготувати цікаву біографію видатної особистості, яка їх вражає або особистості, яка є для них ідеалом чи взірцем щасливої та успішної людини. Даючи таке завдання, ми виходили з того, що на основі механізму соціального порівняння і пізнання себе через іншого, буде відбуватися перенесення пізнавального інтересу до особливостей особистості цих видатних постатей на пізнавальний інтерес до себе і особистісних якостей.

Серед ігор та вправ, що впливають на розвиток рефлексивності, ми вибрали ті, що пропонує С. К. Гуськова [2], а саме: «Презентація світу», «Відкрита кафедра», «Мова натхнення». Основною їх метою є зміна безвідповідальної форми мислення на відповідальну, як засіб переходу від відчуття «Я–жертва», до почуття власної переваги. Для роздумів також пропонувалися твердження: «Я–джерело власних почуттів», «Те, що ми відчуваємо, залежить від нас», «Від очікувань до намірів», «Намагатися – не означає робити», «Сутність і поведінка», «З майбутнього у теперішнє», «Від «якщо?» до «коли?».

Для діагностики індивідуального ступеня виразності рефлексивного компонента інтелектуально обдарованих старшокласників, використано методику А. В. Карпова [3]. Після проведення повторного тестування (по завершенню курсу розвивальних занять) рівня розвитку рефлексивності за допомогою цієї методики, ми виявили певні зрушення. У повторному тестуванні взяли участь 30 обдарованих і 60 звичайних учнів. Результати подані у табл. 1.

Таблиця 1

Зведена таблиця результатів попереднього і повторного тестування рівня розвитку рефлексивності (у відсотках)

Стени	Підлітки (показники у відсотках)			
	Обдаровані учні		Звичайні учні	
	поперед. тестув.	повтор. тестув.	поперед. тестув.	повтор. тестув.
від 7 стенив	40,0	46,7	17,6	18,3
від 4 до 7 стенив	36,7	33,3	42,9	43,3
менше 4 стенив	23,3	20,0	39,5	38,3

Отже, кількість обдарованих підлітків з високим рівнем розвитку рефлексивності зросла на 6,7%. Відбулися також невеличкі зрушення у бік підвищення розвитку рефлексивності звичайних учнів, але вони зовсім не суттєві.

Таким чином, можна зробити висновок, що знаючи базові характеристики рефлексивного компонента особистості інтелектуально обдарованих старшокласників, можна шляхом спеціальних занять (тренінгів) підвищувати здатність старшокласника до аналізу, осмислення та переосмислення власних відносин з навколишнім світом; свідомого регулювання та контролю власної поведінки та усвідомлення її значущості для інших людей.

У перспективі, за умови розвитку рефлексивного компонента особистості обдарованих старшокласників, вони будуть мати високу самостійність у навчально-пізнавальній діяльності.

Використані літературні джерела

1. Герасимова О. І. Рефлексивні уміння як форма теоретичної діяльності майбутнього вчителя, спрямованої на самопізнання / О. І. Герасимова. – [Електронний ресурс] : <http://journal.kdpu.edu.ua/pedag/article/iew/175>
2. Гуськова С. К. Формирование у школьников-подростков способов самопознания: игры, упражнения : Методические разработки / С. К. Гуськова. – М.: МГПУ, 2000. – 38 с.
3. Карнов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал, 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45–57.
4. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: автореф. дис. канд. псих. наук: 19.00.07. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. – 18 с.
5. Пилипенко Л. Соціальна рефлексія як складова життєвого самовизначення сучасної молоді // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 258 – 269.
6. Разина Т. В. Рефлексія в педагогическом мышлении / Психология профессионального педагогического мышления / Под. ред. М. М. Кашапова. – М.: Институт психологии РАН, 2003. – С. 233 – 282.
7. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вступ. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
8. Турчин Т. Особистісна рефлексія як предмет психології / Тетяна Турчин. – [Електронний ресурс] : http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/psychologia/refleksja.htm
9. Философская энциклопедия. – М., 1967. – Т. 4. – С. 499 – 502.
10. Халабузарь О. А. Базовые характеристики рефлексивного компонента технологии формирования культуры логического мышления / О. А. Халабузарь // Культура логического мышления. – 3 июня 2008. – [Электронный ресурс] : http://oxa-khalabuzar.blogspot.com/2008/06/blog-post_7073.html

